

Nagy Eszter

A címlapon túl

A Holkham Hall-i Evangelistarium szövegéről és hiányzó miniatúráiról

Egyre több corvina kutatásában jelent fordulópontot az a pillanat, amikor a kódexet „kinyitják”, vagyis amikor a kutatók figyelme a gyakrabban reprodukált címlapról a könyv belső oldalaira irányul. Művészettörténészként természetesen akkor jövünk igazán lázba, ha a kódex átlapozásakor újabb miniatúrákra bukkanunk, és különösen izgalmassá válik a helyzet olyankor, ha a belső díszítés stílusában eltér a címlapétól. Ez történt a wolfenbütteli *Beatrix-Psalterium* esetében is, amikor Mikó Árpád a firenzei Francesco Rosselli által illuminált, kétségtelenül pazar, de jól ismert címlap „mögé” nézve a *Mátyás-Gradualén* is dolgozó észak-itáliai miniatőr figurális iniciáléira figyelt fel.¹ A kódex belső oldalainak vizsgálata újdonságot hozott a Philostratosz-corvina készítésével kapcsolatban is: Zsupán Edina a címlapon dolgozó Boccardino il Vecchioétől eltérő kezdet ismert fel a belső iniciáléken, akit az ún. első címerfestővel azonosított.²

Amikor 2019 októberében a Holkham Hall-i kastély könyvtárában kézbe vettem a most II. Ulászló király címereit viselő, de az átfestett címer tanúsága szerint eredetileg Mátyás megrendelésére elkezdett *Evangelistariumot*, ennyire szenzációs felfedezést sajnos nem tehettem: a kódexben ugyanis a korábban is ismert

címlapon kívül nem található több figurális miniatúra, csak meglehetősen egyszerű ornamentális díszű I iniciálék az „In illo tempore” kezdetű evangéliumi szakaszok elején (1–3 kép).³ Ez azonban nem jelenti, hogy ne lett volna tanulságos kinyitni a kódexet: talán kevésbé látványos módon, de a szöveg tartalmának és elrendezésének vizsgálata is átrajzolja az *Evangelistariumról* alkotott képünket, és árnyalja helyét a Mátyáshoz köthető liturgikus kódexek csoportján belül.

Az *Evangelistarium* szövege

A kutatás a Holkham Hall-i kódexnek eddig csak a címlapjával, pontosabban a miniatúradísz stílus vonatkozásaival foglalkozott, elsősorban a Francesco da Castello és az ún. Cassianus mester azonossága körüli vita keretében (1. kép).⁴ (Minthogy stílus- és attribúciós kérdések a gondolatmenetben nem fognak szerepet játszani, itt az érvek kifejtése és mérlegelése nélkül jelzem csupán, hogy a két miniatőr azonosságának elméletét támogatom, és az *Evangelistarium* illuminációját Fran-

* A Holkham Hall-i kutatásokat az MTA Isabel és Alfred Bader-ösztöndíj, a tanulmány megjelenését az NKFIH K 129362 kutatási projekt támogatta. A helyszíni kutatásban nyújtott segítségéért Laura Nuvoloninak, a Holkham Hall-i könyvtár kurátorának, a kézirat gondos elolvasásáért és kritikai észrevételeiért pedig témavezetőmnek, Pócs Dánielnek, illetve Czágány Zsuzsának, a BTK Zenetudományi Intézet főmunkatársának tartozom köszönettel.

- 1 Mikó Árpád: Beatrix királyné psalteriumának helye. Kérdések a *Bibliotheca Corvina* könyvfestői és könyvkötői körül. *Művészettörténeti Értesítő*, 59. 2010. 262–267.
- 2 Zsupán Edina: A Corvina könyvtár „első címerfestője”. Stílushűség és imitáció. A Philostratosz- és a Ransanus-corvina provenienciájához. *Művészettörténeti Értesítő*, 66. 2017. 283–291.
- 3 CSAPODI Csaba–CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára: *Bibliotheca Corviniana*.

Budapest, Magyar Helikon–Corvina Kiadó, 1981. 3. kiadás. 50. no. 68. XXIII. tábla.

- 4 Az *Evangelistariumot* Eugène Müntz azonosította először corvina-ként: Eugène MÜNTZ: Mátyás és a renaissance. In: *Mátyás király emlékkönyv kolozsvári szobrának leleplezése alkalmára*. Szerk. MÁRKI Sándor. Budapest, Athenaeum, 1902. 156. A hazai kutatás számára azonban elsősorban Léon Dorez 1908-as kiadványa (LÉON DOREZ: *Les manuscrits à peintures de la bibliothèque de Lord Leicester*. Paris, Ernest Leroux, 1908. 97–99. LIX. tábla), illetve Gulyás Pál róla szóló, illusztrált beszámolója tette ismertté a kódexet (GULYÁS Pál: Újabb külföldi tanulmányok Mátyás király könyvtáráról. *Magyar Könyvszemle*, 16. 1908. 197–200). A kódex címlapjának stílusát már Dorez a párizsi Bibliothèque nationale de France-ban őrzött Cassianus-corvinához (lat. 2129) kapcsolta.

cesco da Castello munkájának gondolom.⁵) A kézirat szövege eddig egyedül Szigeti Kilián érdeklődését keltette fel, aki 1969-es, Mátyás szerkönyveit elsősorban liturgikus szempontból elemző tanulmányában ugyan nem tárgyalta az *Evangelistariumot*, de ígéretet tett rá, hogy egy másik alkalommal foglalkozni fog vele.⁶ A kódex vizsgálatát vélhetően arra a teljes kötetet reprodukáló mikrofilmre kívánta alapozni, amely ma is megtalálható a Zenetudományi Intézet gyűjteményében. A kutatóintézet Szendrei Janka vezetésével 1966 óta szisztematikusan gyűjti a középkori Magyarország liturgikus forrásainak reprodukcióját. Ennek keretében, valószínűleg az 1970-es években szerezhették be az *Evangelistariumról* készült mikrofilmet is – talán Szigeti Kilián kutatásaitól sem függetlenül.⁷ Szigetinek azonban tudtommal végül nem jelent meg írása a témáról. A zenetörténészek érdeklődése később elkerülte a Holkham Hall-i kódexet, ami teljesen érthető, hiszen nemcsak hangjelzett részek nincsenek benne, de nem tartalmazza a mise énekelt részeinek szövegét sem, csupán az evangéliumi perikópákat – lévén evangelistarium. A művészettörténészek számára pedig a mikrofilm, úgy tűnik, nem volt ismert. Jóllehet az *Evangelistarium* 1990-ben szerepelt a Mátyás halálának 500. évfordulója alkalmából az Országos Széchényi Könyvtárban rendezett, számos külföldi könyvtárból kölcsönző corvinakiállításon,⁸ a művészettörténeti kutatás figyelmét a kódex tartalma nem keltette fel.

Pedig már a címlap is sejteti, hogy a szöveg vizsgálata nem érdektelen. Az incipit meghatározása szerint

(„Incipit evangelistarium secundum ritum tramontanorum”) a miséken felolvasott evangéliumi részleteket tartalmazó kódex a rejtélyes „ultramontán” rítust követi. A Szent Adalbert miséjén elhangzó evangélium szerepeltetése a sanctorale részben (fol. 101v) egyértelművé teszi, hogy a „hegyeken túli” jelző Itália felől értelmezendő, és a közép-európai régióra vonatkozik. Más területspecifikus szent ünnepe azonban nem található meg a kötetben, így az egyes ünnepekhez rendelt evangéliumi részletek aprólékos összevetésére volt szükség a kódex úzusának, illetve a szöveg forrásának meghatározásához.

Mivel a Mátyás királyhoz kapcsolható többi liturgikus kódex mind a római kuriális rítust követi,⁹ így logikus volt elsőként a *Missale romanum* evangéliumi részleteivel összeolvasni a Holkham Hall-i kötet szövegét.¹⁰ Ennek alapján hamar egyértelművé vált (amit már az incipit is sejtetett), hogy az *Evangelistarium* nem a kuriális gyakorlatot követi: az adventi vasárnapokra, a nagyböjti csütörtökökre és szombatokra, a pünkösöd utáni évközi vasárnapokra, valamint számos szent ünnepére más evangéliumi olvasmányt választottak. A középkori Magyarország területéről származó miseforrások közül az egyszerűség kedvéért először a nyomtatott missalékkal vettem össze az *Evangelistariumot*. Az egyházmegyék közül csak Esztergom, Pécs és Zágráb nyomtatott misekönyvét ismerjük, és ezekhez már jóval közelebb áll a Holkham Hall-i kódex anyaga.¹¹ Az adventi és a pünkösöd utáni időszak evangéliumai is megegyeznek, de egyes nagyböjti napokra, illetve jó pár szent ünnepére

- 5 Rövid áttekintés a Francesco da Castello és a Cassianus mester körüli vitáról, bibliográfiával: Nagy Eszter: *Corvina Augusta. Die Handschriften des Königs Matthias Corvinus in der Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel*. (Ex Bibliotheca Corviniana 2, Supplementum Corvinianum 3.) Hg. von Edina Zsupán. Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, 2014. [Recenzió.] *Ars Hungarica*, 43. 2017. 374–376. Francesco da Castellóról újabban: Zsupán Edina: A budai műhely. In: „Az ország díszére”. A *Corvina* könyvtár budai műhelye. Kiállítási katalógus. Szerk. Zsupán Edina. Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, 2020. 44–51 és Mario Marubbi: Francesco da Castello pályafutása. In: „Az ország díszére” 2020. 83–91. Ebben a tanulmányában Zsupán Edina is a két mester azonosságá felé hajlik.
- 6 SZIGETI Kilián: Mátyás király liturgikus kódexei. *Magyar Könyvszemle*, 85. 1969. 268.
- 7 BTK Zenetudományi Intézet, Régi Zenetörténeti Osztály, Mikrofilmgyűjtemény, Z 166. Köszönöm Czagány Zsuzsának, hogy hozzáférhetővé tette számomra a teljes digitalizált mikrofilmanycot, és információval szolgált a mikrofilm beszerzésének idejéről.
- 8 *Bibliotheca Corviniana 1490–1990: Nemzetközi Corvina-kiállítás az Országos Széchényi Könyvtárban Mátyás király halálának 500. évfordulójára*. Kiállítási katalógus. Szerk. Földesi Ferenc. Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, 1990. 7; MAROSI Ernő: *Bibliotheca Corviniana 1490–1990. Nemzetközi Corvina-kiállítás az Országos Széchényi*

Könyvtárban. Rendezte Karsay Orsolya, 1990. április 6. – október 6. *Holmi*, 2. 1990. 955.

- 9 *Missale romanum*, Brüsszel, Bibliothèque Royale de Belgique, ms. 9008; *Missale romanum*, Vatikán, Biblioteca Apostolica Vaticana, Urb. lat. 110; *Graduale romanum*, Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Cod. Lat. 424; *Breviarium romanum*, Vatikán, Biblioteca Apostolica Vaticana, Urb. lat. 112. (Az ún. Vitéz-Pontificalét [Vatikán, Biblioteca Apostolica Vaticana, Ott. lat. 501] azért nem számítom most ide, mert annak eldöntése, hogy ifj. Vitéz János püspök a saját használatára vagy a király számára rendelte a kódexet, tüzetesebb vizsgálatot igényel.)
- 10 Az összevetéshez a *Brüsszeli* és a *Vatikáni Missalét* használtam.
- 11 *Missale strigoniense*. Nürnberg, Antonius Koberger, 1484; kritikai kiadása: Déry Balázs: *Missale strigoniense 1484*. (Monumenta Ritualia Hungarica 1.) Budapest, Argumentum Kiadó, 2009; *Missale quinqueecclesiense*. Basel, Michael Wenssler, 1487; *Missale quinqueecclesiense*. Venezia, Ioannes Emericus de Spira, 1499; *Missale zagradiense*. Venezia, Petrus Liechtenstein, 1511. Az összevetéshez a következő online adatbázist használtam: *USUARIUM: A Digital Library and Database for the Study of Latin Liturgical History in the Middle Ages and Early Modern Period*. Built by Miklós István Földváry et al. Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Liturgiátörténeti Kutatócsoport, 2015-től. <http://usuarium.elte.hu>. (Letöltve: 2020.09.29.)

kijelölt olvasmány eltér az *Evangelistarium*ban található passzusoktól. A legnagyobb különbségek az esztergomi misekönyvhöz képest mutatkoznak, de a temporáleban a virágvasárnapra, illetve az azt megelőző szombatra kijelölt evangélium, illetve a sanctoráleban szereplő evangéliumok közel egyharmada eltér a pécsi és a zágrábi missalék anyagától is.

A három egyházmegye misekönyvén kívül még egy minden bizonnyal magyarországi használatra, de nem monasztikus rendnek szánt, nyomtatott missale maradt ránk, az ún. *Missale dominorum ultramontanorum* (a továbbiakban: ultramontán missale). Az összes közül ez a legkorábbi: a kolofon szerint 1480-ban adta ki Veronában Pierre Maufer nyomdász.¹² A misekönyv keletkezéstörténetét – olasz és magyar kutatók forrásközléseire támaszkodva – Mátyus Norbert rekonstruálta: a nyomtatványt a Padovában tartózkodó Sánkfalvi Antal rendelte meg 1479 végén, aki az idő szerint bácsi és váci kanonok volt.¹³ Sánkfalvi megrendelése mögött azonban magasabb rangú személy állhatott. Mátyus elveti, hogy Mátyás lett volna a kezdeményező, mivel azok a nyomtatványok, amelyeknél valamilyen módon az ő alakja sejthető a háttérben, nem mulasztanak el megemlékezni a királyról.¹⁴ Sánkfalvi kanonoki stallumai a bács-kalocsai érsekre és a váci püspökre irányíthatják a figyelmet: az előbbi tisztséget a megrendelés idején, 1480-ban bekövetkezett haláláig Handó György töltötte be, akinek a helyére Váradai Péter lépett, míg a váci püspöki székhelyen Báthori Miklós ült.¹⁵ Egyelőre egyikük szerepvállalására sincs semmi jel.

Összevetve az ultramontán misekönyv tartalmát a *Holkham Hall-i Evangelistarium* szövegével, szinte tökéletes egyezkedést tapasztalhatunk.¹⁶ Nemcsak az egyes ünnepekre kiszabott evangéliumi passzusok egyeznek kivétel nélkül, hanem a misék sorrendje is. Az utóbbit a temporale és a sanctorale részben ugyan a liturgikus év rendje határozza meg, a votív misék tekintetében azonban két ponton is sajátos – a többi nyomtatott missalétól eltérő – megoldást mutat a veronai nyomtatvány, amit a *Holkham Hall-i kódex* hűen követ. A templomszentelési mise, amely az 1484-es esztergomi

misekönyvben a *commune sanctorum* rész végén, az 1487-es és 1499-es pécsi misekönyvekben pedig a votív misék között található, a *Holkham Hall-i Evangelistarium*ban és az ultramontán missalében is a temporale és a sanctorale között kapott helyet (fol. 98r). Ugyanígy járt el az 1511-es zágrábi missale is, de Szűz Mária húsvéti időszakra rendelt votív miséjének az elhelyezése a veronai nyomtatványban és az *Evangelistarium*ban eltér az említett nyomtatott missalék mindegyikétől, ugyanis nem a votív misék közé, hanem a temporale megfelelő helyére, húsvét oktávája után illesztették be (fol. 76r).

Az egyes napokra kijelölt evangéliumi részletek egyezése az *Evangelistarium* és az ultramontán missale között csak az azonos úzust valószínűsítene, ezen túllépve azonban feltételezhető, hogy a *Holkham Hall-i kódexet* közvetlenül a Veronában nyomtatott misekönyv egyik példányáról másolták. Az *Evangelistarium*ba ugyanis csak azok az evangéliumi részletek kerültek be, amelyek teljes szöveggel szerepelnek a misekönyvben. Azok az ünnepek utalásszerűen sem jelennek meg a *Holkham Hall-i kódex*ben, amelyek esetében a misekönyv az evangéliumi olvasmányhoz érkező egy másik alkalomra rendelt miséhez irányítja a (fel)olvasót. Ez a másolási módszer szolgál magyarázatul arra az első pillantásra furcsa jelenségre, hogy a sanctoráleban három fontos ünnepnek (Tamás és Máté apostol napjának, illetve Péter és Pál júniusi közös ünnepének) csak a vigíliája szerepel az *Evangelistarium*ban, a napja már nem. És ez az oka annak is, hogy noha az ultramontán misekönyv szép rendben hozza a magyar szent királyok ünnepeit, az *Evangelistarium*ban egyik sem tűnik fel.

Az egyetlen lényeges eltérés a kódex és az inkunábulum tartalma között a *commune sanctorum*ban figyelhető meg, itt ugyanis az ultramontán misekönyv hat evangéliumot közöl az egy, és hatot a több mártír ünnepére, míg az *Evangelistarium* az utóbbi hatot elhagyja, és az egyetlen mártír ünnepére rendelt evangéliumokat a „De omnibus martiri” rubrikával az összes mártírra vonatkoztatja (fol. 101r). Ez a különbség azonban könnyen magyarázható az egyszerűsítés szándékával, és nem zárja ki, hogy az *Evangelistarium*ot közvetlenül a

12 A fennmaradt példányokhoz ld. SOLTÉSZ Erzsébet: *Missalia Hungarica. Beiträge zur Inkunabelkunde*, 6. 1975. 59–62.

13 MÁTYUS Norbert: *A Missale Dominorum Ultramontanorum* keletkezéstörténetéhez. *Magyar Könyvszemle*, 129; 2013. 357–361; Uő: *Il primo messale ungherese a stampa. Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae*, 54. 2014. 247–258. Sánkfalvi kanonoki stallumaihoz ld. C. TÓTH Norbert: *A váci székeskáptalan archontológiája 1378–1526. Studia Comitatus. A Ferenczy Múzeumi Centrum Évkönyve*, 2. 2015. 20; Uő: *A kalocsa-bácsi főegyházmegye káptalanjainak középkori archontoló-*

giája. (Kalocsai Főegyházmegyei Gyűjtemények Kiadványai 15; Subsidia ad Historiam Medii Aevi Hungariae Inquirendam 11.) Kalocsa, Kalocsai Főegyházmegyei Levéltár, 2019. 61.

14 MÁTYUS 2013 (ld. 13. j.) 361. 28. jegyzet.

15 C. TÓTH Norbert: *Magyarország késő-középkori főpapi archontológiája: érsekek, püspökök, illetve segédpüspökeik, vikáriusaik és jövedelemkezelőik az 1440-es évektől 1526-ig*. Győr, Győri Egyházmegyei Levéltár, 2017. 36, 105.

16 A misekönyv részletes tartalommutatóját ld. *USUARIUM* 2015 (ld. 11. j.).

nyomatott misekönyvről másolták. Néhány oldallal később hasonlóképp szándékos rövidítés, esetleg másolói tévedés lehet az oka annak is, hogy a hitvallók ünnepére rendelt evangéliumi részletek közül az egyik kimaradt. Az elhagyott passzus ugyanis szintén Máté evangéliumának 5. fejezetéből származik, akárcsak az azt megelőző tétel, ráadásul több versnyi átfedés is van a két szöveg között. Vagy megtévesztette a másolót az azonos fejezet és a részben egyező szöveg, és véletlenül ugrotta át ezt a tételt, vagy a nagy fokú egyezés miatt redundánsnak tartotta, és ezen a ponton ismét egyszerűsített.

A részletekbe menő filológiai összevetés is megerősíti a nyomtatott misekönyv mintapéldányszerepét. A perikópák kezdő és záró szavait véve összehasonlítási alapul azt láthatjuk, hogy azokon a pontokon, ahol az ultramontán missale eltér a többi nyomtatott misekönyvtől, az *Evangelistarium* kivétel nélkül az ultramontán missalét követi, legyen szó akár szórendi különbségről, beékeltszóról, elhagyott létigéről, vagy más szövegvariánsról. Különösen árulkodó a vízkeresztet követő harmadik vasárnap evangéliumi részlete, amelynek végéről a Holkham Hall-i kódexben (fol. 11r) és az ultramontán misekönyvben is (fol. 34r) lemaradt az utolsó három szó. A passzust záró „in illa hora” kifejezés feltehetően a tördelésnek esett áldozatául Veronában, a tétel ugyanis így a nyomtatványban épp az oldal alján ér véget, és ezért felejthették le a következő oldal tetejéről az utolsó szavakat.

Természetesen vannak apró különbségek az *Evangelistarium* és az ultramontán missale szövege között is, ezek azonban könnyen betudhatók a másoló tévesztésének. Főként az evangéliumi szöveg helyek megjelenésében sok a hiba, amiért viszont nem a scriptor, hanem a miniátor okolható. A különböző színekkel hol teljesen kitöltött, hol csak árnyékolt, tekergő mondatszalogokra egyszer ecset-, másszor laparannyal felvitt feliratokat a miniátor a másoló apró betűs megjegyzései alapján írhatta oda, amelyeket később a festett iniciálék letakartak, de a fol. 53r-n jól kivehető maradt az instrukció (2. kép). A miniátor tévesztéseinek különböző okai lehettek: vagy nem tudta jól kiolvasni a scriptor megjegyzéseit, vagy figyelmetlenségéből hagyott le egy-egy számjegyet, esetleg összekeverte a megelőző vagy a következő tétel feliratával.

Lényegesebbek a rubrikák közötti eltérések, amelyekért a scriptor tehető felelőssé. Míg az ultramontán

2. *Evangelistarium*, 1490 körül
Holkham Hall, Library of the Early of Leicester, ms. 18, fol. 53r
(részlet). Leicester earlje és a Holkham Estate igazgatóságának szíves engedélyével

misekönyv többnyire az ünnep nevét egyszerű nominativusban adja meg vagy a „de + a szent neve ablativusban” szerkezetet használja, addig az *Evangelistarium* következetesen az „in” vagy „in die” szavakkal vezet be az ünnepet. Más kifejezéseket használ a kódex és a nyomtatott könyv a három karácsonyi mise és a nagyobb első vasárnapja rubrikájában is.¹⁷ Úgy gondolom, ezek a scriptor tudatos változtatásai lehettek, amelyek mögött egységesítési szándék húzódnak. A szövegek egységességének igénye – a lehetőleg a teljes sort kitöltő rubrika – lehet az oka annak is, hogy a sokszor tömörségre törekvő nyomtatott missaléval ellentétben a Holkham Hall-i kódex másolója a pünkösöd kezdetéig tartó részben betűvel írta ki a hétköznapok és a vasárnapok sorszámát.

Talán a legnyomósabb érv mellett, hogy a *Holkham Hall-i Evangelistarium*ot a Veronában kiadott misekönyvről másolták, a rítusukra használt megnevezés: „secundum ritum dominorum ultramontanorum” – szól a nyomtatott misekönyv incipitje, és „secundum ritum tramontanorum”-ként hivatkozik magára az *Evangelistarium*. Nem találtam más liturgikus könyvet, amely hasonló kifejezéssel illetné magát. De ennél lényegesebb, hogy míg a Veronában nyomtatott, de egyértelműen magyarországi használatra készült könyv esetében a „hegyeken túli” megjelölés arra utal, hogy a készítő Itáliából tekint az Alpokon túli, idegen célországokra, addig

17 Ultramontán misekönyv: „Missa in galli cantu” (fol. 17v), „Missa in aurora” (fol. 19r), „In summa missa” (fol. 20r), „In quadragesima dominica” (fol. 46v); *Holkham Hall-i Evangelistarium*: „In prima missa nativi-

tatis” (fol. 4v), „In secunda missa” (fol. 5v), „In tercia missa” (fol. 5v), „In dominica prima ieiunii” (fol. 15v).

a szintén magyarországi használatra, de Budán készült kódex esetében semmi értelme a megnevezésnek, és használatát egyedül az magyarázhatja, hogy a Veronában kiadott missale egyik példánya után dolgozott a másoló. Az „ultra” és „tra” előtag közötti – a szó jelentését nem befolyásoló – különbségnek, úgy gondolom, ebből a szempontból nincs jelentősége. Nem kizárt, hogy a miniátor rövidítette le a szót, hogy beférjen az incipit számára kijelölt, szűkösnek bizonyuló mezőbe.

Az *Evangelistarium* és a *Missale dominorum ultramontanorum* rítusa

Amilyen rendhagyó a „hegyeken túli rítus” megjelenés, olyan tág értelmű is, és így a legkevésbé sem igazít el minket a szövegek valódi úzusával kapcsolatban. Nem segít a fennmaradt példányok provenienciája sem. Egyetlen kötet származásáról van korai adat, de a kiadáshoz képest az is hetven évvel későbbi: a ma Nyitrai őrzött példányt a benne szereplő bejegyzés szerint Bornemisza Pál erdélyi püspök és a nyitrai püspökség kormányzója ajándékozta 1557-ben a nyitrai székesegyháznak.¹⁸ Bőszégebb – és korábbi – provenienciaadatok híján a misekönyv tartalmára vagyunk utalva a lokalizáció kérdésében. Az azonosítást megnehezíti, hogy meglehetősen kevés magyarországi egyházmegye miserendje ismert. Esztergom és a fennhatósága alá tartozó, de liturgiájukban némi különállást mutató felvidéki városok mellett Pécs és Zágráb miserendje dokumentált jól, valamint a 16. század elején nyomtatott rítualéja segítségével az egrői püspökség liturgiájának sajátosságairól alkothatunk még képet. Szórványosabbak az erdélyi régió miseforrásai, míg a másik érseki központ, Kalocsa szokásrendjéről alig van információ.¹⁹

A kérdést első pillantásra megoldani látszik az ultramontán misekönyvnek az a Bártfán őrzött példánya (a tizenkilenc fennmaradt példány közül az egyetlen), amelyben a második ívfüzet első és utolsó lapját adó bifóliót még Pierre Maufer veronai nyomdájában kicserélték, hogy az eredeti incipitet a következőre változtassák: „Incipit ordo missalis secundum ritum alme Ecclesie Strigoniensis”.²⁰ Ez a példány tehát esztergomi használatúként nevezi meg magát, de már az evangéliumi perikópák közötti, fentebb részletezett eltérés is arra figyelmeztet, hogy ezt erős fenntartásokkal kell kezelni. Bár a nyomtatvány teljeskörű tartalomelemzése még várat magára, más részvizsgálatok is arra utalnak, hogy az ultramontán misekönyv – és így a *Holkham Hall-i Evangelistarium* – nem az esztergomi úzust követi, sőt, egyetlen ismert magyarországi úzusnak sem feleltethető meg. Józsa Attila a Mária tisztulásának ünnepére rendelt gyertyaszentelési és processziós szertartás vizsgálatával, míg Kovács Andrea a húsvéti időszak alleluja-szériájának az elemzésével jutott erre a megállapításra.²¹ A bártfai példány incipitjére hivatkozva Józsa végül egy, az esztergomi érsekség fennhatósága alá tartozó, de egyelőre ismeretlen úzusú egyházmegye nyomtatott misekönyveként határozta meg a veronai kiadványt.²² Kovács Andrea ettől különböző, de jobban alátámasztott következtetést vont le megfigyeléseiből. A húsvéti heti allelujasorozat azért szolgálhat több információval az ultramontán misekönyv – vagy más, bizonytalan provenienciájú szerkönyvek – úzusával kapcsolatban, mert nemcsak a mise-, hanem a zsolozsmaforrásokban is szerepel, így azoknak az egyházmegyéknek a miserendjéről is képet ad valamelyest, amelyeknek nem ismert missaléja vagy gradualéja. Ez alapján Kovács az ultramontán misekönyvet a kalocsai provinciához köti, és ez akár összecsenghet Sánkfalvi bácsi kanonoki pozíciójával is.²³

Joggal merül fel viszont a kérdés, hogy miért mondja magáról egy tartalmilag, úgy tűnik, a kalocsai érsekség

18 Nyitra, Diecézna knižnica, Inc. 70. MIKÓ Árpád: Bornemisza (Abs-temius) Pál püspök végrendelete 1577-ből: Adatok a nyitrai, az óbudai, a veszprémi és a gyulafehérvári egyház középkori kincseinek sorához. *Művészettörténeti Értesítő*, 45. 1996. 212. 18. jegyzet. A kötetben olvasható felirat („MISSALE AND. DE PAPA”) alapján Mikó feltételelesen azzal a Pápai András esztergomi kanonokkal azonosította a misekönyv korábbi tulajdonosát, aki 1493 és 1507 között töltötte be ezt a tisztséget, és a székesegyház déli tornya alatti Szent András-kápolnát alapította. Ld. hozzá C. TÓTH Norbert: *Az esztergomi székes- és társaskáptalanok archontológiája, 1100–1543*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Magyar Medievisztika Kutatócsoport, 2019. 117–118, 134, 140. Ugyanakkor C. Tóth egy másik esztergomi kanonokot is regisztrál ugyanezzel a névvel, aki mindegy húsz évvel később,

1527–1528-ban töltötte be ezt a tisztséget: C. TÓTH 2019. 141.

19 A magyarországi liturgikus tradíciókról és forrásadottságaikról röviden: DÉRI 2009 (*ld. n. j.*) XII–XIV.

20 Bártfa, Šarišské múzeum, Inc 8. Imrich KOTVAN: *Missale Strigoniense* – Hain 11428. *Beiträge zur Inkunabelkunde*, 3. 1967. 188.

21 JÓZSA Attila: *Ordo in Purificatione Sanctae Mariae. Mária tisztulásának ünnepe a középkori Esztergom liturgiájában: A gyertyaszentelés és a processzió szertartása*. PhD-értekezés. Budapest, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, 2009. 156–162; KOVÁCS Andrea: *A középkori liturgia Géza kori elemei? Magyar Zene*, 56. 2018. 25–46.

22 JÓZSA 2009 (*ld. n. j.*) 162.

23 KOVÁCS 2018 (*ld. n. j.*) 45.

területéhez tartozó misekönyv, hogy esztergomi használatra készült, ahogy teszi ezt az ultramontán missale bártfai példánya. Erre az önellentmondásra Mátyusnak a nyomtatvány rendeltetésével kapcsolatos hipotézise lehet a magyarázat, miszerint a misekönyvet elsősorban üzleti céllal adták ki Veronában, és nem egyetlen egyházmegyének szánták, hanem országos terjesztésben gondolkodtak.²⁴ Mátyus ezt a feltételezését a bizonytalan úzuson és az incipiteken túl a misekönyvhöz megrendelt, meglehetősen magas, 650 körüli példányszámra elegendő papírmennyiségre és a magyarországi piac hozzávetőleges nagyságára alapozza. Frappáns üzleti fogásként értelmezhető tehát, hogy a feltehetően a déli provincia rítusához tartozó misekönyvet minimális erőfeszítéssel és anyagi befektetéssel – a kezdőmondat megváltoztatásával és egy bifolium újraszédésével – az esztergomi úzushoz „igazították”. Ez a gesztus is figyelmeztet arra, hogy a kiadást feltehetően nem előzte meg igazi szerkesztői, filológiai munka; és nem valószínű, hogy az ország eltérő liturgikus hagyományait összefogó redakciót állítottak volna össze a nyomtatványhoz.²⁵ Emellett szól az is, hogy komoly szövegrendezést még az esztergomi egyházmegye ugyanebben az évben megjelent, „hivatalos” breviáriuma esetében sem indokolt feltételezni.²⁶

Talán nem véletlenül esik ugyanarra az évre az ultramontán missale (az első magyarországi használatra szánt misekönyv) megjelentetése, mint az esztergomi breviáriumé, az első magyarországi használatra szánt zsolozsmáskönyvé, és összefüggésben lehet Mátyásnak azzal a rendeletével, amelyet a breviárium előszavában Túroni Mihály milikói püspök és esztergomi helynök a kiadás ösztönzőjeként említ.²⁷ A rendelet maga nem maradt fenn, így különböző feltételezések fogalmazódtak meg a tartalmával kapcsolatban. Fitz József szerint a

királyi parancs minden egyes egyházmegye liturgikus könyvének megjelentetését szorgalmazta, míg Tarnai Andor szerint ezt semmi sem támasztja alá, és Mátyás csak az esztergomi breviárium kiadására adott utasítást.²⁸ Déri Balázs ugyanakkor, figyelembe véve az 1480 után egymást szorosan követő liturgikus nyomtatványokat, megengedhetőnek tartja a rendelet tágabb értelmezését.²⁹ Lehetségesnek gondolom, hogy a királyi ösztönzésnek is szerepe lehetett abban, hogy 1480 után szemmel láthatóan megnövekedett az igény a nyomtatott szerkönyvekre, és az ultramontán missale kiadása erre volt egy gyors, üzleti válasz.

Az *Evangelistarium* és a budai udvar liturgikus kódexei

Míg az ultramontán misekönyv kiadása legfeljebb áttételes módon és fenntartásokkal köthető Mátyás királyhoz – közvetlenül semmiképp sem, hiszen arról beszámolna egy előszó vagy a kolofon –, a budai műhelyben készült, Mátyás számára megkezdett, majd II. Ulászlónak befejezett *Holkham Hall-i Evangelistarium* kétségtelenné teszi, hogy a nyomtatvány hozzáférhető volt az udvarban, és vélhetően használták is ott.³⁰ Az *Evangelistarium*ból ugyanis – ahogy erről fentebb már volt szó – az utalás szintjén is hiányoznak azok az ünnepek, amelyek esetében az ultramontán missale rubrikái egy másik napnál szereplő evangéliumi részlethez irányítják a felolvasót. Mivel ezek köre részben eltér más misekönyvek anyagától – azaz különböző helyeken rövidítenek ily módon az egyes missalék – a *Holkham Hall-i*

24 MÁTYUS 2014 (ld. 13. j.) 252–258.

25 Uo. 257–258.

26 DÉRI Balázs: *Transcursum*. Újra az 1480-as nyomtatott esztergomi breviárium előszaváról. *Magyar Könyvszemle*, 128. 2012. 113–117.

27 *Breviarium strigoniense*. Venezia, Erhardus Ratdolt, 1480. Fol. 8v. Az előszó közlése: DÉRI 2009 (ld. 11. j.) XX–XXII.

28 FITZ József: *A magyar nyomdászat, könyvkiadás és könyvkereskedelem története I. A mohácsi vész előtt*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1963. 163; TARNAI Andor: *„A magyar nyelvet írni kezdi”*. *Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1984. 174, 136. jegyzet.

29 DÉRI 2009 (ld. 11. j.) XVI, 75. jegyzet.

30 A fennmaradt példányok közül egyiknél sincs adat budai használatra, egyedül a bártfai példányt (ld. 20. j.) köti az 1500-as évek első évtizedében Budán készült kötése a városhoz: MIKÓ Árpád: *Az olomouci Alberti-corvina – Augustinus Olomucensis könyve. Művészeti történeti Értesítő*, 34. 1985. 68. Nincs segítségünkre a kérdésben az a

lista sem, amelyet Buda 1686-os felszabadításakor a várból Bécsbe szállított könyvekről vettek fel, mert nem jelöli meg a liturgikus könyvek úzusát: JULIUS PFLUGK: *Epistola ad perillustrem atque generosissimum vitum Ludovicum à Seckendorff, virum de utraque republica merittissimum, Praeter fata Bibliothecae Budensis, librorum quoque in ultima expugnatione repertorum catalogum exhibens*. Jena, Iohannes Bielckius, 1688. 63, 75. A listát elemző és a gyűjteményt a királyi kápolna papságának könyvtáraként azonosító Csapodi Csaba magától értetődőnek vette, hogy a listán szereplő szerkönyvek mind esztergomi rítusúak, és az azonosításuknál is csak ilyeneket vett számba: CSAPODI Csaba: *A budai királyi palotában 1686-ban talált kódexek és nyomtatott könyvek*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, 1984. 13–15, 30–31, 54–57. Csapodi előfeltevését épp a Mátyás számára rendelt liturgikus kódexek úzusa ingatja meg, ugyanakkor a bécsi Österreichische Nationalbibliothek, a Hofbibliothek utódja, ahova az 1686-ban Budán talált kötetek bekerültek, az ultramontán missale egyetlen példányát sem őrzi, így nem valószínű, hogy az ostrom után felvett lajstrom általános megnevezéseinek valamelyike ezt a kiadást takarná.

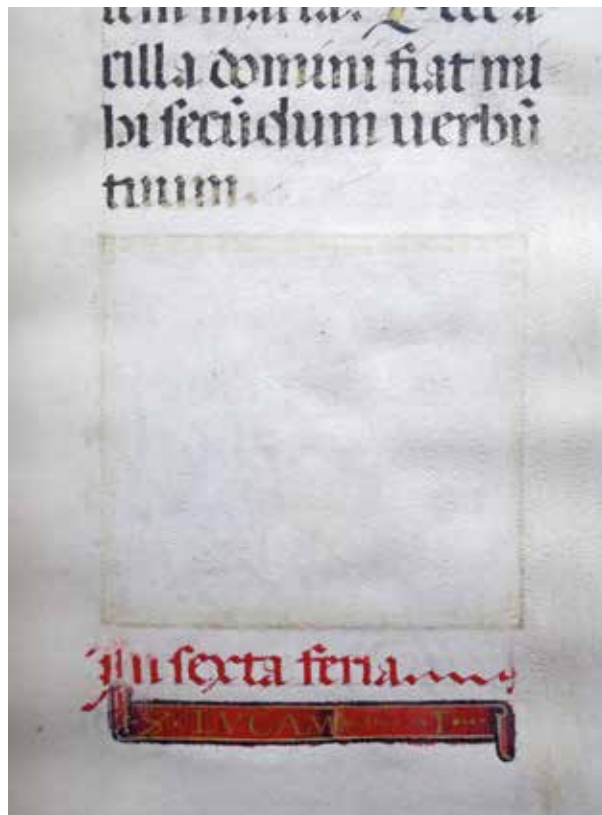

3. *Evangelistarium*, 1490 körül
Holkham Hall, Library of the Early of Leicester, ms. 18, fol. 2v.
Leicester earlje és a Holkham Estate igazgatóságának szíves engedélyével

kódexet leggördülékenyebben az ultramontán misekönyv egyik példányával kiegészülve lehetett használni.

Az ultramontán missale jelenléte (és esetleges használata) a budai udvarban, illetve az erről másolt *Evangelistarium* megtöri azt az egységes képet, amit a Mátyás számára készített többi liturgikus kódex rítusa eddig kirajzolt. Ezek a könyvek ugyanis – a *Brüsszeli Missale*, a *Vatikáni Breviárium* és *Missale*, illetve a *Mátyás-Graduale* – mind a római kuriális gyakorlatot követik.³¹ Ezt a tendenciát Szigeti Kilián a budai kápolnában érvényesülő ferences befolyással, míg Gilányi Gabriella az importált itáliai kultúra hatásával magyarázta.³² Mindkét tényező szerepet játszhatott, ám az *Evangelistarium* eltérő – egyértelműen magyarországi, de konkrét egyházmegyével nem azonosítható – rítusa arra figyelmeztet, hogy kevesebb következetességet érdemes feltételezni a Mátyás által megrendelt szerkönyvek úzusával kapcsolatban. Emellett szól az is, hogy a budai udvarhoz kapcsolható egyetlen devóciós kódex, a Beatrix-psalterium kalendáriuma, amelyben Lauf Judit zágrábi, kisebb részben pálos jellegzetességet mutatott ki, nemcsak a római rítusú kódexek kalendáriumaitól tér el, hanem az ultramontán misekönyvétől is.³³

Épp ezért úgy gondolom, a kódexcsoportot összetartó legfőbb kohéziós erőt nem is a rítusban érdemes keresni, hanem a kéziratok luxusszintű kivitelében, reprezentációs funkciójában. Az Attavante degli Attavanti műhelyében készült, szinte minden oldalukon illuminált *Brüsszeli Missale* és *Vatikáni Breviárium* nemcsak a corvinák közül emelkedik ki a miniatúradísz gazdagságát tekintve, hanem a korszak teljes kódexanyagában is előkelő helyet foglal el.³⁴ Alig marad el ettől a *Graduale*, amelyet a díszes címlapon túl további negyenhat, mintegy 15 × 15 centiméteres miniatúra illusztrál.³⁵ A maga műfajában – a graduálék között – alig akad párja ennek a gazdag dekorációnak, hagyományosan ugyanis csak a legfontosabb ünnepeket emelték ki figurális iniciáléval, míg a *Mátyás-Graduale*-ben valamennyi misét nagy méretű jelenetes miniatúra nyit. A sokszor rendhagyó,

4. *Evangelistarium*, 1490 körül
Holkham Hall, Library of the Early of Leicester, ms. 18, fol. 3r (részlet)
Leicester earlje és a Holkham Estate igazgatóságának szíves engedélyével

nehezen megfejtethető témájú képeket is épp az illusztrációs program szokatlan ambíciózusságából adódó ikonográfiai vákuum hívta életre. Ha a Firenzében készült brüsszeli missalénak nem is ér a nyomába, de két tucat figurális iniciáléjával és gazdag lapszeldíszekkel Mátyás másik, ma a Vatikáni Könyvtárban őrzött misekönyvének a dekorációja is kiemelkedik a corvinák

31 Vö. 7. jegyzet.

32 SZIGETI 1969 (ld. 6. j.) 270–273; GILÁNYI Gabriella: Használatától a műremekig: a 15. századi hangjelzett esztergom–budai kódexek. *Zenatudományi Dolgozatok*, 2018. 33.

33 Lauf Judit megfigyeléseit publikálta: ZSUPÁN Edina: A Beatrix-psalterium geneziséhez. *Művészettörténeti Értesítő*, 59. 2010. 244–245.

34 A *Vatikáni Breviárium* leírása: Breviario di Mattia Corvino. In: *Liturgia in figura. Codici liturgici rinascimentali della Biblioteca Apostolica Vaticana*. Catalogo di mostra. A cura di Giovanni MORELLO–Silvia MADALO. Roma, Biblioteca Apostolica Vaticana, 1994. kat. 55. (Angelandreina RORRO). A teljes kódex elérhető online: https://digi.vatlib.it/view/MSS_Urb.lat.112. A *Brüsszeli Missale* leírása: Frédéric LVNA: *Les principaux manuscrits à peintures de la Bibliothèque royale de Belgique*. Tome III. Première partie. Bruxelles, Bibliothèque royale Albert Ier, 1989. kat. 258. A teljes kódex elérhető online: PURL <https://belgica.kbr.be/BELGICA/doc/SYRACUSE/17821797/missale-romanum-dictum-matthiae-corvini-missal-romain-dit-de-matthias-corvini-missal-van-matthias-co>.

35 A *Graduale* ikonográfiájáról: SOLTÉSZ Zoltánné: *A Mátyás-Graduale*. Budapest, Magyar Helikon–Corvina Kiadó, 1980; Mátyás-graduale. In: *„Az ország díszére” 2020 (ld. 5. j.)* 150–152, kat. A2 (NAGY Eszter). A kódex teljes terjedelmében elérhető online: PURL <https://corvina.hu/hu/corvina/virtualis-corvinak/codlat424-hu/>.

5. Példabeszéd a Jó Pásztorról. *Evangelistarium*, 1260–1270 körül
 Párizs, Bibliothèque nationale de France, latin 17326, fol. 99r.

közül.³⁶ A liturgikus kódexek tehát messze a király legbőségesebben díszített könyvei voltak.

Az *Evangelistarium* dekorációja

Ebből a sorból ma feltűnően kilóg a *Holkham Hall-i Evangelistarium*, amelynek miniatúradíszje, az egyszerű ornamentális iniciáléktól eltekintve, a címlapra korlátozódik, és így sokkal inkább hasonlít a király számára készített könyvtári – azaz nem liturgikus – kötetekhez. Végiglapozva a kódexet azonban egyértelművé válik, hogy eredetileg ebbe is terveztek további miniatúrákat, méghozzá nem is keveset. A scriptor valamenyi evangéliumi passzus után kihagyott öt-hét sort, és csak ezután írta be a következő rubrikát (3. kép). A fol. 3r-n az üresen hagyott mező körül egy később kitörölt keret vonalai is látszanak, bizonyítva, hogy eredetileg valóban miniatúrákat szántak ezekre a helyekre (4. kép). A kihagyások alapján összesen 154 illusztrációt terveztek a mindössze 118 fólió hosszúságú kódexbe. Erre a rendkívül sűrű képi programra feltehetően egy egész oldalas kánonkép tette volna fel a koronát: ennek hagyhatták szabadon a virágvasárnapi passió szövege előtti oldalt (fol. 43v). Mivel a kezdőbetűket a miniatör végig befestette a kódexbe, kizárt, hogy a kihagyott helyekre akár ornamentális, akár figurális iniciálék kerültek volna. A közel négyzet alakú, kb. 6 × 6 centiméteres helyeken leginkább narratív ábrázolások képzelhetőek el. Se vázlatoknak, se a miniatörnek szóló szöveges instrukcióknak nem maradt nyoma a kódexben, az első négy ívfűzetben azonban több kihagyott helyen is piros foltok láthatók. Ezeket Suzanne Reynolds és Laura Nuvoloni, a *Holkham Hall-i* könyvtár egykori, illetve jelenlegi kurátora – meggyőzően – pecsétviasz nyomaiként ér-

telmezték, amelyekkel vélhetően a miniatörnek szóló instrukciókat hordozó papír- vagy pergamendarabokat rögzítették.³⁷ Az instrukciók hiányában az illusztrációk tematikájára csak az evangéliumoskönyv műfajából következtethetünk: valószínűleg az adott napra kijelölt evangéliumi részletet jelenítette volna meg valamilyen módon egy-egy miniatúra.

Alig akad párhuzama ennek a nagyszabású illusztrációs programnak az evangelistariumok műfajában. Maga a könyvtípus is sokkal ritkább, mint akár a kóruskönyvek, akár a misézéshez nélkülözhetetlen missalék, birtoklása önmagában is bizonyos fokú luxusnak számít.³⁸ Noha meglehetősen gyakoriak közöttük az illuminált példányok, még a leggazdagabban díszítettekben sem kapcsolódik jelenetes miniatúra az összes evangéliumi részlethez.³⁹ Mindössze két olyan teljes – azaz nem csak a nagyobb ünnepeket tartalmazó – evangelistariumról tudok, amelyben mindegyik olvasmányt illusztráció kíséri. Mindkettőt a 13. század második felében illuminálták Párizsban, a ma a British Libraryban őrzött példány a néhány évtizeddel korábbi, ma is Párizsban lévő kódex másolata (5. kép).⁴⁰ Sokáig úgy gondolták, hogy a Sainte-Chapelle vagy a királyi kápolna számára készültek uralkodói megrendelésre, és bár ezzel kapcsolatban a liturgikus tartalom alapján nemrég felmerültek kétségek, az bizonyos, hogy 1341-ben már mindkettőt a Sainte-Chapelle felszerelésének részeként inventálták.⁴¹ Jóllehet térben és időben is távol eső párhuzamai ezek a kódexek a *Holkham Hall-i Evangelistarium*nak, provenienciájuk jól jelzi egy ilyen megrendelés presztízsét.⁴²

A Sainte-Chapelle evangelistariumaival ellentétben a *Holkham Hall-i* kódex ambiciózus képi programja sosem készült el, sőt úgy tűnik, egy ponton kifejezetten lemondtak róla, és az illuminált címlappal megelégedve befejezettek nyilvánították a kötetet. Erre utal, hogy

36 A kódex leírása: Messale di Mattia Corvino. In: *Liturgia in figura* 1994 (Id. 34. j.) kat. 56. (Lorena DAL Poz). A teljes kódex elérhető online: PURL https://digi.vatlib.it/view/MSS_Urb.lat.110.

37 Laura NUVOLONI–Suzanne REYNOLDS: *A Catalogue of the Manuscripts in the Library at Holkham Hall*, II. kötet. Turnhout, Brepols (megjelenés alatt). Hálásan köszönöm Laura Nuvoloninak, hogy megosztotta velem a kéziratnak az *Evangelistarium*ra vonatkozó részét.

38 Cyrille VOGEL: *Introduction aux sources de l'histoire du culte chrétien au Moyen Âge*. Spoleto, Centro italiano di studi sull'Alto Medioevo, 1966. 285.

39 Pl. Firenze, Biblioteca Medicea Laurenziana, Edili 115, Id. Evangeliariorum. In: *I libri del Duomo di Firenze: Codici liturgici e Biblioteca di Santa Maria del Fiore (secoli XI–XVI)*. Catalogo di mostra. A cura di Lorenzo FABBRIO–Marica TACCONI. Firenze, Biblioteca Medicea Laurenziana, 1997. kat. 69 (Marica TACCONI); Marica TACCONI: *Cathedral and Civic Ritual in Late Medieval and Renaissance Florence: The Service Books of Santa Maria*

del Fiore. Cambridge, Cambridge University Press, 2005. 170–172.

40 Párizs, Bibliothèque nationale de France, lat. 17326 és London, British Library, Add. 17341. Az illusztrációk listáját ld. Alison STONES: *Gothic Manuscripts 1260–1320*. London, Harvey Miller Publishers, 2014. II/2. 168–192.

41 Uo. II/2. 5.

42 Feltehetően egy teljesen illusztrált példányhoz tartozhatott az a nyolc kivágott miniatúra is, amelyeket ma a philadelphiai könyvtár őriz (Free Library of Philadelphia, Rare Book Department, Lewis E M 9:15 és 9:16a–d). Az 1500 körül a Németalföldön festett miniatúrák tematikája (pl. a tékozló fiú hazatérése, Krisztus megfeddi a szaduceusokat) arra enged következtetni, hogy a kötetben a nem kiemelt napok olvasmányai is illusztrálva voltak. A töredékek leírását ld. PURL http://ds.lib.berkeley.edu/LewisEM00915_4; http://ds.lib.berkeley.edu/LewisEM00916ad_4. A töredékek provenienciája nem ismert.

43 Az illuminálás a háromkötetes biblia két kötetén (Firenze, Biblioteca

gondosan törölték a miniatúradísz egyetlen kezdeményét, a fol. 3r-n az illusztráció már megrajzolt keretét (4. kép). Nem tudható bizonyosan, hogy mikor született meg a döntés a kódex gyors és költségkímélő befejezéséről, de adja magát a feltételezés, hogy Mátyás halála lehetett a koncepcióváltás oka. Míg a király halálhírére Firenzében a neki dolgozó miniátorok azonnal letették az ecsetet, és Ulászlónak később sem sikerült az ott maradt kódexeket megszereznie, a budai műhelyben 1490 áprilisában épp készülöben lévő kódexeket volt módja befejeztetni.⁴³ Elsősorban arra volt gondja, hogy Mátyás possessorjegyeit a sajátjaira cseréltesse: átfestették a címereket, a monogramokat, és a hollók csőréből több helyen kivakarták a gyűrűt, a szórványosan felbukkanó emblémákhoz viszont nem nyúltak. Ez történt az *Evangelistarium*mal is, amelynek címlapjával a miniátor Francesco da Castello 1490 áprilisában nagyjából már készen lehetett. Ulászló idején az alsó margó közepén a címer (heraldikai) bal felső negyedében a kettőskeresztet a Jagelló-sassal fedték le (6. kép),⁴⁴ a belső szegélydíszben látható ezüst sas esetében pedig a címerpajzsnak a külső szegélyen látható címerekétől eltérő kialakítása – az aranyvonalkás modellálás hiánya – vall arra, hogy ez is utólag került megfestésre (1. kép). Ez Suzanne Reynolds és Laura Nuvoloni szerint Mátyás hollóját fedi el;⁴⁵ én szabad szemmel nem tudtam meg-

állapítani, hogy mi volt a korábbi címerábrázolás. Kérdés az is, hogy a szintén a belső lapszeldíszben elhelyezett LA monogram átfestés-e vagy sem.

Hasonló beavatkozások további három, szintén Francesco da Castello által illuminált műben figyelhetők meg: a müncheni Beda- és a párizsi Cassianus-corvinán, valamint a szintén Párizsban őrzött Arisztotelész-nyomtatványokon.⁴⁶ A Beda-kötet címlapján az O iniciálé közepébe helyezett hordóemléma árulkodik arról, hogy az illuminációt még Mátyás számára kezdték el, és a kódexet eredetiben vizsgáló Zsupán Edina II. Ulászló possessorjegyeinek egy része alatt is Mátyáséit ismertte fel.⁴⁷ Megállapítása szerint az alsó margón a két Jagelló-sasos címer a Hunyadiak hollóját fedi, és a belső lapszeldíszben is Mátyás kezdőbetűi felé kerültek az Ulászlóra utaló W-k, illetve átfestésnek tartja az alsó bordúr közepére helyezett címer melletti Ulászló-monogramot is. Magán a címeren azonban nem detektált módosításokat. Ulászló idején készült a kódex kötése is. Míg a Beda-kötet címlapja – talán a közepén elhelyezett címer kivételével – már készen lehetett Mátyás halálakor, a Cassianus-corvina tizenhárom díszoldala közül ekkor több még hiányzott, köztük a frontispícium és az első könyv kezdőoldala, ezeket teljes egészében Ulászló számára készítette a miniátor.⁴⁸ A többi oldalon Mátyás és Beatrix címereinek jórészt

Medicea Laurenziana, Plut. 15.15 és Plut. 15.17) és a *Vatikáni Breviárium* (Biblioteca Apostolica Vaticana, Urb. lat. 112, *ld.* 34. j.) szakadt félbe. Az utóbbi a címerek egy részétől eltekintve teljesen kész lehetett Mátyás halálakor. A Firenzében maradt kódexekről *ld.* Angela DILLON BUSSI: Még egyszer a Corvina-könyvtár és Firenze kapcsolatairól. In: *Uralkodók és corvinák / Potentates and Corvinas*. Kiállítási katalógus. Szerk. KARSAV Orsolya. Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, 2002. 55–62. II. Ulászló levélváltásáról a firenzei Signoriával az ott maradt kódexek ügyében legújabbban: Louis A. WALDMAN: Commissioning Art in Florence for Matthias Corvinus: The Painter and Agent Alexander Formoser and His Sons, Jacopo and Raffaello del Tedesco. In: *Italy and Hungary. Humanism and Art in the Early Renaissance*. Ed. by Péter FARBAKY–Louis A. WALDMAN. Milan, Officina Libraria–Harvard University Press, 2011. 456–457, 498–501 (Appendix 7–8).

- 44 Léon Dorez és Suzanne Reynolds is a Hunyadi család hollós címerét vélte felfedezni a címernegyedben a Jagelló-sas alatt (DOREZ 1908 [ld. 4. j.] 97–99; REYNOLDS–NUVOLONI [megjelenés alatt, *ld.* 37. j.]). Én azonban az eredeti kézirát vizsgálatokor egyértelműen a kettős kereszt vonalait vettem ki a fehér festék alatt. Ez jobban meg is felel a Mátyás által használt címer típusnak: a holló a szív pajzson, és nem valamelyik címernegyedben szokott feltűnni, ahogy ezt Gulyás Pál is megjegyezte: GULYÁS 1908 (ld. 4. j.) 200.
- 45 REYNOLDS–NUVOLONI (megjelenés alatt, *ld.* 37. j.).
- 46 Nemcsak a Francesco da Castello által készített kódexeket érintette az átfestési hullám. Pócs Dániel hívta fel a figyelmemet arra, hogy a szintén Budán illuminált, az ún. első címerfestőnek attribált párizsi Ambrosius-corvinában (Párizs, Bibliothèque nationale de France, lat. 1767, fol. 1r) a miniatör feltehetően Ulászló utasítására takarta el élksze-

rekkel a címer két oldalán lombfüzereken himbálózó hollókat. Hogy a *bas-de-page*-ba eredetileg Mátyás vagy már utóda, Ulászló címerét festették-e, ma már nem eldönthető, ezt ugyanis később az aragóniai címerrel fedték el. A kódex késői datálását alátámasztja a kolofofon szövege is, mely szerint Cantes Bonagius de Cantinis 1489. július 15-én fejezte be a másolást Firenzében. Mindaddig ez az egyetlen, Mátyás számára készült kódex, amelyet bizonyíthatóan kifestetlenül küldtek Firenzéből Budára. Egyben ez az utolsó, amely még biztosan megérkezett Magyarországra. A Mátyás számára készített utolsó kódexek kronológiájához *ld.* Pócs Dániel: *A Didymus-corvina: Hatalmi reprezentáció Mátyás király udvarában*. Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Művészettörténeli Intézet, 2012. 339–340, 154. jegyzet.

- 47 München, Bayerische Staatsbibliothek, Clm 175. Edina ZSUPÁN: Die Bibliotheca Corviniana im Kleinen. Beschreibungen der lateinischen Corvinen der Bayerischen Staatsbibliothek. In: *Ex Bibliotheca Corviniana. Die acht Münchener Handschriften aus dem Besitz von König Matthias Corvinus*. Hg. von Claudia FABIAN–Edina ZSUPÁN. (Ex Bibliotheca Corviniana 1, Supplementum Corvinianum 1.) Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, 2008. 81; Beda Venerabilis: A dolgok természetéről (De natura rerum); L. Annaeus Seneca: Természettudományos kérdések (Naturales quaestiones). In: *„Az ország díszére” 2020 (ld. 5. j.)* kat. E7. (ZSUPÁN Edina–ROZSONDAI Marianne).
- 48 Párizs, Bibliothèque nationale de France, lat. 2129. Johannes Cassianus: A cönobita szerzetesek szabályai; Cassianus életet (De institutis coenobiorum; De vita Cassiani). In: *„Az ország díszére” 2020 (ld. 5. j.)* kat. E3. (MIKÓ Árpád). Nem tűnik átfestésnek a fol. 101r Ulászló-címere sem, a possessorjegyeket nélkülöző oldalak (fol. 66v, 77v, 90r, 108r) esetében pedig eldönthetetlen, hogy melyik uralkodó idején készültek.

6. *Evangelistarium*, 1490 körül
Holkham Hall, Library of the Early of Leicester, ms. 18, fol. 1r (részlet)
Leicester earlje és a Holkham Estate igazgatóságának szíves engedélyével

átfestette, de érintetlenül hagyta a monogramokat és az emblémákat. 1490 áprilisában félkész állapotban volt a ma ötkötetes Arisztotelész-sorozat is.⁴⁹ A nyomtatvány négy kötetének címlapját még Mátyás számára kezdte illuminálni Francesco da Castello, de címerei és monogramja mindegyikben Ulászlóéra lettek átfestve. A munka talán épp a *Metafizikát* tartalmazó kötetten (Vélines 477) folyhatott az uralkodóváltás idején, mert míg a keretdísz eredetileg Mátyásnak készült, a címfelirat Ulászlónak szóló dedikációjában nincs nyoma változtatásnak. A harmadik kötet (Vélines 474) díszes frontispíciuma viszont sosem készült el.⁵⁰

Ebből az áttekintésből is világossá válik, hogy Ulászló csak azokba a kötetekbe festette bele a címerét, amelyek Mátyás halálakor még a budai miniátorműhelyben voltak – többé-kevésbé befejezetlenül. Az új király a „kész” könyvek közül egyikbe sem tetette bele a címerét, így nem találkozunk vele a Mátyás számára Firenzében illuminált kódexekben sem. Olyan köteteknek is érintetlenül hagyta a miniatúradíszét, amelyeket már az ő idejében kötöttek be.⁵¹ A Budán, Francesco da Castello műhelyében maradt kötetek befejezéséről is csak felemás módon gondoskodott. Míg a Cassianus-corvina esetében megfestette a hiányzó díszoldalakat, az

49 Párizs, Bibliothèque nationale de France, Vélines 474–478. A kiadás hatodik (III.2) kötete elveszett. Ld. Arisztotelész művei latinul, Averroës kommentárjaival. Tomus III. 1. *Metaphysica*. Venetiis, Andreas Torresanus et Bartholomäus de Blavis, 1483. 20 (GW 2337). In: „Az ország díszére” 2020 (ld. 5. j.) kat. E4. (Mikó Árpád).

50 A mai jelzetek nem tükrözik a kötetek sorrendjét. A Vélines 474-es kötet a hatkötetes kiadvány II.1-es, azaz harmadik kötete volt, ld. Gesamtkatalog der Wiegendrucke, 2337, PURL <https://www.gesamtkatalogderwiegendrucke.de/docs/GW02337.htm>.

51 Bécs, Österreichische Nationalbibliothek, Cod. 653 és Cod. 654. Az Ulászló-kori kötetekről: Rozsondai Marianne: A magyarországi könyvkötések reneszánsz korszaka. Mesterek és hatások. In: „Az ország díszére” 2020 (ld. 5. j.) 98–100. A Mátyás megbízásából Firenzében készült kódexek feltehetően bekötetlenül érkeztek Budára, mivel az eredeti kötésüket ma is őrző példányokon a corvina-k jellegzetes, Budán készült aranyozott barna bőrkötése található: Damaszkuszi Szent János és Canterbury Szent Anzelm teológiai művei. In: „Az ország díszére” 2020 (ld. 5. j.) kat. H18. (Nagy Eszter).

Arisztotelész-sorozat harmadik kötetének frontispíciumát már nem készítette el. Mindez arra utal, hogy az *Evangelistarium* még a miniátornál volt Mátyás halálakor, és egészen addig tervben volt a több mint 150 miniatúra kivitelezése is. Erről feltehetően csak Ulászló mondott le, amikor adaptálták számára a címlapot: egy ilyen volumenű képi program kivitelezése túl nagy anyagi ráfordítást igényelt volna, még a tizenhárom díszoldalával ma a legdíszesebb corvinák közé tartozó Cassianus-kötethez képest is, különösen, ha figyelembe vesszük azt is, hogy a párizsi kódexben bizonyosan csak három oldal dekorálása köthető teljes egészében Ulászlóhoz (fol. 1r, 3r, 101r).

A datálásról

Az a körülmény, hogy Mátyás halálakor a kódex Francesco de Castello műhelyében volt, nem jelenti szükség-szerűen, hogy a király életének végén rendelték csak meg, akár évekkel korábban is másolhatták. Zsupán Edina mutatott rá, hogy az 1480-as évek végén Francesco da Castello több, jó pár évvel korábban másolt kódexet díszített.⁵² Ilyen lehetett a Cassianus-corvina is, amelyet a kolofoon tanúsága szerint Petrus de Abbatis Burdegalensis másolt. A francia származású scriptor a dokumentumok alapján 1480 és 1484 között dolgozott Nápolyban, még egy további munkát ismerünk tőle, egy 1484 szeptemberében befejezett Aquinói Szent Tamás-kötetet, amelyet Aragóniai János megrendelésére készített. Valószínűleg a bíboros hozta magával a kifestetlen Cassianus-kötetet Budára, ahol még éveket kellett várni arra, hogy miniatúradíszje is elkészüljön.⁵³ Az *Evangelistarium* esetében ugyan nincs bizonyíték hasonló csúsztatásra a másolás és kifestés között, de hogyan az illuminálásnál jó néhány évvel korábbra tesszük

a másolást, érthetőbbé válik, hogy a Mátyás számára rendelt többi liturgikus kódextól eltérően miért nem a római kuriális rítust követi. A római rítust követő liturgikus kódexek bizonyosan csak 1487-től vannak jelen a budai udvarban, az 1485-ös mellett ugyanis ez az évszám szerepel a *Brüsszeli Missaléban*, amely vagy a miniatóri munka végét jelenti, vagy a kódex átadását a megrendelőnek. A Budán készült *Vatikáni Missale* miniatúradíszje pedig már a brüsszeli kódexnek az ismeretében, vagyis 1487 után készült. A breviárium másolását 1487. október 31-én fejezte be Martinus Antonius presbiter, és noha Mátyás halálakor már majdnem teljesen készen állt, végül sose jutott el Budára. A *Graduale* datálásához egyelőre nincs biztos támpont.⁵⁴ Mindezek fényében érdemes felvetni azt a lehetőséget, hogy az *Evangelistariumot* még a két római rítusú misekönyv elkészülte előtt, a mintapéldányként szolgáló ultramontán missale kiadásához időben közelebb másolták, tehát évekkel az illuminálást megelőzően, talán még az 1480-as évek első felében.

Összegzés – a kápolna díszére

Az eddig Mátyás liturgikus kódexeinek és a kutatók látóterének egyaránt a perifériáján elhelyezkedő *Holkham Hall-i Evangelistarium* vizsgálatának legfőbb tanulsága, hogy a rítus helyett a képi program (tervezett) gazdagsága jelenti a legfontosabb összekötő kapcsot a király számára készült szerkönyvek között. A nagyívű illusztrációs programok nemcsak egymással kötik össze a liturgikus kódexeket, hanem kiemelik őket a nem liturgikus corvinák, azaz „könyvtári” kötetek közül is. Bár a budai provenienciát egyelőre csak a brüsszeli missale esetében igazolható,⁵⁵ egy ilyen fokozottan reprezentatív, liturgikus célt szolgáló könyvegyüttes rendeltetési helyeként leginkább a budai várkápolna képzelhető el.

52 ZSUPÁN 2020 [ld. 5. j.] 44–46.

53 Nápoly, Biblioteca Nazionale Vittorio Emanuele III., ms. VII. B. 4. ld. Aquinói Szent Tamás-kódex Aragóniai János bíboros, esztergomi érsek könyvtárából. In: *Hunyadi Mátyás, a király: Hagyomány és megújulás a királyi udvarban 1458–1490*. Kiállítási katalógus. Szerk. FARBAKY Péter et al. Budapest, Budapesti Történelmi Múzeum, 2008. kat. 5.5 (Vincenzo BONI–Pócs Dániel). Kodikológiai sajátosságok alapján Zsupán Edina újabban amellett érvelt, hogy a Cassianus-corvinát Budán másolta Petrus Burdegalensis: ZSUPÁN Edina: A Corvina-könyvtár budai scriptorai. In: *„Mestereknek gyengyének”: Ünnepi kötet Madas Edit hetvenedik születésnapjára*. Szerk. HENDE Fanni–KISDI Klára–KORONDI Ágnes. Budapest, Szent István Társulat, 2020. 132–134. A továbbgondolásra érdemes felvetés további alátámasztásához Nápolyban másolt kódexek, köztük is elsősorban a Petrus Burdegalensis által másolt Aquinói Szent Tamás-kötet kodikológiai

jellemzőivel lenne érdemes összevetni a Cassianus-corvinát.

54 Zsupán Edina a címertípus alapján 1480 körüli datálás mellett érvelt (ZSUPÁN 2020 [ld. 5. j.] 29.), és az 1480 körül készült Beatrix-psalterium közelébe vonja az is, hogy a *Graduale* fol. 7r-jén látható észak-itáliai stílusú miniatúráját és a zsolttároskönyv belső iniciáléit ugyanaz a mester festette (MIKÓ 2010 [ld. 1. j.] 266). Ugyanakkor a szoros stílus-egyezés a *Graduale* flamand stílusú miniatúrái és ugyanannak a mesternek egy 1495–1498-ra tehető munkája (Bécs, Österreichische Nationalbibliothek, Cod. 325) között inkább későbbi, az 1480-as évek második felére eső datálást valószínűsít (Nagy Eszter: Bécs, Buda, Brüsszel? A Mátyás-Graduale flamand miniatórnak vándorlásai. *Ar Hungarica*, 44. 2018. 274–277). Egy elhúzódó készítési folyamat esetleg feloldaná a különböző datálások közötti feszültséget.

55 A brüsszeli missalét Habsburg Mária, II. Lajos magyar király özvegye

A szándék, hogy a budai várkápolnát új, luxuskivitelű szerkönyvekkel szereljék fel, legkésőbb 1484–1485 körül születhetett meg, mivel a legkorábbi datált köteten, a brüsszeli missalén Attavante és műhelye a címlapon elhelyezett dátum tanúsága szerint 1485-ben már dolgozott (fol. 8v). A könyvrendelésen túl VIII. Ince pápa 1485 februárjában kelt oklevele is azt bizonyítja, hogy az évtized közepén Mátyás tudatosan törekedett a várkápolna pompájának növelésére: a pápa engedélyezte, hogy a királyi kápolnában szolgáló egyházi személyek akár több egyházi javadalomhoz is jussanak.⁵⁶ Az oklevél által említett, meglepően nagy, negyvenfős személyzet arra utal, hogy ekkor már jelentős létszámú kórus is működött a kápolnában,⁵⁷ a jó énekesek szerződtetéséhez pedig olyan jövedelmeket kellett biztosítani, amelyek felvették a versenyt más fejedelmi udvarokkal. A pá-

pai felhatalmazásnak köszönhetően Mátyás erről már nemcsak saját bevételeiből, hanem egyházi forrásokból is gondoskodhatott. A népes kórus és a gazdagon díszített liturgikus könyvek egyaránt a várkápolna fényét voltak hivatottak emelni, amelynek az udvari reprezentációban betöltött szerepét a misékről beszámoló követjelentések is visszaigazolják.⁵⁸

Nagy Eszter

művészettörténész, tudományos segédmunkatárs

Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Művészettörténeti Intézet

nagy.eszter@abtk.hu

vitte magával Budáról a mohácsi csatavesztés után. A kódex egyértelműen azonosítható a brüsszeli palota ingóságairól felvett 1536-os leltár következő tételével: „Ung beau missal en parchemin, richement illuminé, couvert de velours cramoisi rouge, à deux clouans d'argent dorez, intitulé *Missale secundum consuetudinem Romane, etc.*, commençant [...] *vias tuas, domine.*” (Henri-Victor MICHELANT: II. Inventaire des bijoux, ornements d'église, vaisselles, tapisseries, livres, tableaux, etc., de Charles-Quint, dressé à Bruxelles au mois de mai 1536. *Bulletin de la Commission royale d'Histoire*, 13. 1872. 269.) Az *Evangelistarium* származása sajnos nem vezethető a Holkham Hall-i könyvtárnál messzebbre vissza, csak valószínűsíthető, hogy Thomas Coke (1697–1759), Leicester I. earlje vásárolta a könyvgyűjtemény javával együtt hatéves európai Grand Tourja (1712–1718) során (DORÉZ 1908 [ld. 4. j.] 97–99). Talán épp Velencében juthatott hozzá, amely az újkorban az Isztambulból Európába visszakerülő corvinák

fő „elosztóközpontja” volt. A török kézen át vezető proveniencia magyarázatul szolgálhatna a címlap egy apró, de gyanús sérülésére is: a külső lapszéldíszben Krisztus szeme helyén a festékhiány szándékos kivakarás lehet.

56 FRAKNÓI Vilmos: *Oklevéltár a magyar királyi kegyuri jog történetéhez*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1899. 46–53.

57 KUMOROVITZ L. Bernát: A budai várkápolna és a Szent Zsigmond-prépostság történetéhez. *Tanulmányok Budapest Múltjából*, 15. 1963. 130.

58 Bartolommeo de Maraschi pápai követ (1483. október) és Beltramo Costabili ferrarai követ (1489. december 16.) jelentéseinek a kápolnáról szóló részei: BALOGH Jolán: *A művészet Mátyás király udvarában*. I. *Adattár*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1966. 60.

Beyond the frontispiece

On the text and missing miniatures of the Holkham Hall Evangelistary

In relation to the *Holkham Hall Evangelistary*, Corvina research has hitherto only dealt with its ornately decorated frontispiece. In my study, I look “behind” the frontispiece to examine aspects of the manuscript that have been ignored until now: the source of the liturgical text and the surprisingly numerous, but never executed illustrations. These new aspects help us to reinterpret the place of the *Evangelistary* within the group of liturgical manuscripts associated with King Matthias Corvinus.

Determining the source of the text involved making a thorough comparison between the content of the *Evangelistary* and various liturgical sources. The Gospel readings that appear in the Holkham Hall manuscript are not entirely identical to the contents of the two Roman missals commissioned by Matthias, nor to the list of items in any of the known missals associated with the dioceses of historical Hungary. The selection of readings, however, complied perfectly with the content of the first printed missal intended for use in Hungary, namely the *Missale dominorum ultramontanorum*, published in Verona in 1480. The connection is confirmed by the description that can be read in the incipit of the Holkham Hall manuscript (“*evangelistarium secundum ritum tramontanorum*”). The content of the missal proves beyond any doubt that it was produced for use in Hungary, although at present it is not possible to connect it to any specific diocese. All that can be deduced, based on earlier research, is that the content of the ultramontane missal is probably associated with the liturgical practice in the province of Kalocsa, although the publication was primarily produced for commercial purposes, and was intended for distribution in the entire country.

There are several reasons to believe that the *Holkham Hall Evangelistary* was copied directly from an exemplar of the printed missal. Firstly, there is the similarity between the incipits: whereas the expression “ultramontane” in the Verona publication indicates that the work was destined for use abroad, on the other side of the Alps, its presence in the manuscript produced in Buda, for use in Hungary, makes no sense, and the only possible explanation is that the text was copied from the printed book. Secondly, the only Gospel readings included in the *Evangelistary* are those that appear in their full text in the missal. Whenever in the printed missal, the reader, having arrived at a Gospel reading, is directed towards the text of another mass, that feast day is not

even alluded to in the manuscript. The hypothesis that the printed missal was copied is further reinforced by a detailed philological comparison.

The ultramontane missal published in Verona was therefore accessible in the Buda court, and was presumably also used there. This, however, disrupts the unified image that was hitherto formed by the other liturgical manuscripts produced for Matthias that follow the Use of Rome, and indicates that we should assume a lower level of consistency with regard to the use of the ritual books commissioned by the ruler. I am of the opinion that the strongest factor unifying this group of manuscripts should be sought not in their texts, but in their luxury execution and representational function. The *Brussels Missal*, the *Vatican Missal*, the *Vatican Breviary* and the *Matthias Gradual* are all extremely richly illustrated manuscripts, while the *Holkham Hall Evangelistary* differs noticeably from these by having just one decorated page. Looking through the rest of the pages of the manuscript, however, it becomes obvious that it too was originally intended to be decorated with an extraordinarily copious pictorial cycle: after each passage from the Gospel, the scribe left five to seven lines of space for a narrative depiction to accompany the given section of text. Eventually, however, the programme of illustration – which was on a grand scale that is almost unparalleled within the genre of evangelistaries – was abandoned, as indicated by the fact that the only initiative – the frame drawn for the miniature on fol. 3r – was later erased. The change in concept probably took place during the reign of King Vladislaus II, whose coat of arms on the frontispiece was superimposed over that of Matthias, his predecessor.

Thus, regarding the richness of their illumination, the liturgical manuscripts commissioned Matthias would have formed a completely unified and extremely prestigious set, that was probably intended for use in the Buda Castle chapel, which the king consciously strove to enhance and embellish in the 1480s.

Eszter Nagy
art historian, assistant research fellow
Institute of Art History, Research Centre for the Humanities,
nagy.eszter@abtk.hu

TÁRGYSZAVAK

Hunyadi Mátyás, Francesco da Castello, budai várkápolna, liturgikus kódexek, *Missale dominorum ultramontanorum*, miniatúraművészet

KEYWORDS

Matthias Corvinus, Francesco da Castello, royal chapel in Buda, liturgical manuscripts, *Missale dominorum ultramontanorum*, illuminated books